

Oorlog en politiek in het denken van Carl von Clausewitz

door Johan VERSTRAETEN,

Assistent aan de Afdeling Politiek en Sociaal Denken
van de Katholieke Universiteit te Leuven.

★

Carl von Clausewitz staat opnieuw in de actualiteit. Als we de frequentie van de studies die aan zijn denken gewijd worden als norm nemen, mogen we zelfs spreken van een Clausewitz-renaissance (1).

Dat is nochtans geen vanzelfsprekende evolutie, want sedert het anathema vanwege de beroemde historicus Liddell Hart, die de invloed van Clausewitz' ideeën verantwoordelijk stelde voor de grote slachtpartijen tijdens de eerste wereldoorlog, genoot hij in het westen jarenlang een slechte reputatie (2). Dit sluit echter niet uit dat reeds tijdens het interbellum in Duitsland grondige studies verschenen die de weg openden naar een meer correcte interpretatie en meteen ook naar een herwaardering. Deze studies kregen vooral bekendheid na de vlucht voor de Nazi's van Herbert Rosinski en Hans Rothfels naar de Verenigde Staten, waar 'Vom Kriege' na 1945 basislektuur werd voor militairen alsook voor studenten en professoren in de internationale betrekkingen. Tot de auteurs die Clausewitz bestudeerden en zijn ideeën toepasten op het strategisch denken behoren o.m. Bernard Brodie, Robert Osgood en Henry Kissinger (3).

(1) Alleen al het literatuuroverzicht van werken, gepubliceerd na 1972, die hetzij Clausewitz' ideeën bestuderen, hetzij uitdrukkelijk naar hem verwijzen, bedraagt in de jubileumuitgave van W. HAHLWEG's vertaling, 93 bladzijden. Zie: W. HAHLWEG, *Carl von Clausewitz Hinterlassenes Werk: Vom Kriege. Jubiläumausgabe mit erneut erweiterter historisch kritischer Würdigung*, Bonn, 1980, blz. 1253-1340 (vooral: blz. 1330-1331).

Tot de meest invloedrijke recente studies behoren: R. ARON, *Penser la guerre, Clausewitz*, Tome I: L'âge européen; Tome II: L'âge planétaire, Parijs, 1976; P. PARET, *Clausewitz and the State*, Oxford, 1976 en de herdruk van H. ROTHFELS, *Carl von Clausewitz. Politik und Krieg*, Bonn, 1980.

(2) Liddell Hart stelde de invloed van Clausewitz' ideeën op de militaire leiders tijdens de eerste wereldoorlog verantwoordelijk voor de grote slachtpartijen aan de Marne, de Somme en in Vlaanderen. Zie vooral zijn werk: *The Ghost of Napoleon*, London, 1933. Vgl. R. ARON, *op. cit.*, II, blz. 323-324.

(3) M. HOWARD, « The Influence of Clausewitz », in M. HOWARD en P. PARET (ed. and transl.), *Carl von Clausewitz. On War*, Princeton, 1976, blz. 41-44.

Ondertussen genoot Clausewitz reeds jarenlang een zekere waardering in de wereld van het marxisme-leninisme. Reeds Engels had in hem een 'natuurgenie' ontdekt en Marx op diens ideeën attent gemaakt.

Maar het was vooral Lenin die de politieke betekenis van 'Vom Kriege' ten volle beseftte. Hij stelde een Clausewitz-brevier samen, een boekje met uittreksels en bemerkingen en in verschillende opstellen heeft hij expliciet of impliciet naar hem verwezen, waarbij hij telkens kritische bedenkingen maakte.

Sedertdien wordt in heelwat publikaties naar Clausewitz' opvattingen gerefereerd, wat o.m. het geval is in de militaire encyclopedie van de Sovjet-Unie en in een aantal recente studies uit de D.D.R. (4).

Wie in onze tijd een begrip nastreeft van de meest fundamentele problemen in verband met de oorlog, zoals zij gepercipieerd worden door leidinggevende Realpolitici in Oost en West, moet Clausewitz' werk zeker ter hand nemen. Vooral zijn magistrale studie 'Vom Kriege', waarin hij poogt door te dringen tot de grondslagen van de oorlog — niet alleen op zichzelf genomen, maar vooral in zijn relatie tot de politiek — heeft hem terecht de bijnaam 'Kant der Kriegswissenschaft' bezorgd (5).

Vanuit een besef van de blijvende relevantie van het Clausewitziaans gedachtegoed, wil dit artikel bijzondere aandacht besteden aan een belangrijk aspect : de verhouding tussen oorlog en politiek.

De « Sitz-im-Leben » van « Vom Kriege ».

Vooraleer op de inhoud van zijn denken in te gaan is het nuttig om Clausewitz en zijn werk even kort te situeren.

Carl von Clausewitz werd geboren te Burg in Mecklenburg in 1780. Hij was iemand die zijn leven lang gebukt ging onder twee problemen : zijn onzekere adellijke afkomst en zijn gebrek aan militaire successen op het slagveld. Het eerste obstakel had een belemmering kunnen zijn voor zijn militaire carrière, ware het niet dat dit ruimschoots werd gecompens-

(4) Cfr. W. HAHLOWEG, *op. cit.*, blz. 91-103 (Clausewitz in der Sicht des Marxismus-Leninismus) en blz. 1258-1266 (Clausewitz, Formen des bewaffneten Kampfes und Sozialismus der Gegenwart). Zie ook : W. HAHLOWEG, « Lenin und Clausewitz. Ein Beitrag zur politischen Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts », in *Archiv für Kulturgeschichte*, XXXVI, 1954, nr. 1, blz. 30 e.v. ; nr. 3, blz. 357 e.v.

(5) Deze eretitel werd hem toegekend door W. WAGNER in zijn werk : *Die Preussischen Reformer und die zeitgenössische Philosophie*, Keulen, 1956, blz. 147.

W. HAHLOWEG, *op. cit.*, blz. 85, noemt « Vom Kriege » ondanks het feit dat het vooral handelt over krijgswetenschap toch een « Schrift zur Politik, zur Staatskunst ». Hij verwijst naar de Clausewitzkenner Karl LINNEBACH, in *Handbuch der neuzeitlichen Wehrwissenschaften*, Bd. I, Berlijn, 1936, volgens wie « Vom Kriege » « ebenwürdig (steht) neben den Werken von Plato, Aristoteles, Machiavelli und Montesquieu ».

seerd door zijn hoogstaande intellectuele capaciteiten die al vlug werden opgemerkt door de toenmalige legerhervormer generaal Scharnhorst (6). Maar ofschoon Clausewitz in 1810 werd belast met de militaire opvoeding van de kroonprins, de latere Frederik-Willem IV, en in 1818 zelfs de hoge maar weinig invloedrijke positie zou verwerven van directeur van de algemene krijgsschool, beschouwde hij zijn loopbaan enigszins als een mislukking omdat zijn droom, roem te oogsten op het slagveld, mede door zijn zwakke gezondheid nooit in vervulling ging. Door de sublimatie van deze ontgoocheling kwam echter zijn ware grootheid aan het licht : « if he had not achieved greatness in war, he was to bring the greatness of war under his intellectual command » (7).

De grote gebeurtenis die zijn leven tekende, was de 'levée en masse' van de Franse revolutie, die door Napoleon werd omgesmeed tot een machtig instrument waarmee hij de Europese staten onder de voet liep. Ook Pruisen werd in 1806 verslagen en toen de koning zich in 1812 met Napoleon allieerde, ging Clausewitz uit ontgoocheling over diens onpatriotische houding strijden aan de zijde van de Russische tsaar. Dit werd hem door het hof niet in dank afgenomen en na de conventie van Taurroggen, waar o.m. door zijn invloed Pruisen werd gedwongen het anti-Napoleontische kamp te kiezen, werd hij slechts met grote moeite opnieuw in het Pruisisch leger opgenomen, waar hij overigens wel de gunst genoot van generaal von Gneisenau. Maar zijn vroegere houding, alsmede zijn oproep voor een algehele volksoorlog in zijn 'Bekennisschrift' hadden hem voorgoed de gunst van de koning en de restauratiegezinde politici en militairen ontnomen.

Toch hadden de gebeurtenissen van die jaren een beslissende invloed op zijn denken : Clausewitz ontdekte dat hij leefde op het keerpunt van twee tijdperken. De overgang van de eerder beperkte 'kabinetsoorlogen' naar de quasi-totale volksnationale oorlogen werd het 'Anliegen' van zijn hoofdwerk 'Vom Kriege' (8).

Aan dit boek heeft hij jarenlang gewerkt, nl. vanaf zijn verblijf te Koblenz (1816-1818) tot het jaar voor zijn dood. Het werd overigens nooit helemaal voltooid. De talrijke herwerkingen hebben tot gevolg dat een juiste interpretatie van zijn werk onmogelijk is zonder inzicht in de

(6) W. HAHLWEG, *op. cit.*, blz. 26-34 ; P. PARET, « Education, Politics and War in the Life of Clausewitz », in *Journal of the History of Ideas*, XXIX, 1968, 3, blz. 394 e.v.

(7) W. GALLIE, *Philosophers of Peace and War : Kant, Clausewitz, Marx, Engels and Tolstoy*, Cambridge, 1979, blz. 41.

(8) A. RAPOPORT, *Clausewitz : On War*, Introduction, Harmondsworth, 1968, blz. 17-27. Zie ook : Carl von CLAUSEWITZ, *Over de oorlog*, vertaling en inleiding van H. HOM, Bussum, 1982, blz. 7-11.

redactiegeschiedenis (9). Ofschoon deze kwestie hier niet in extenso kan behandeld worden, moet wel rekening gehouden worden met het essentiële feit, dat hij vooral in zijn herwerking van na 1827 op decisieve wijze zijn visie op de verhouding tussen het militaire en het politieke heeft uitgewerkt ten gunste van de politiek. Tot dit laatste redactiestadium behoren met zekerheid de eerste drie hoofdstukken van het eerste boek en de herwerkte versie van het achtste boek, waarbij hij tenslotte zijn allerlaatste standpunt neerschreef in het eerste hoofdstuk van het eerste boek, zoals hij trouwens zelf in een ultieme nota heeft gesteld: « het eerste hoofdstuk van het eerste boek is het enige dat ik als voltooid beschouw. Het zal het geheel op zijn minst de dienst bewijzen dat het de richting aangeeft die mij bij alles voor ogen stond » (10).

Trouw aan Clausewitz zelf wordt in de hier geboden interpretatie dit hoofdstuk als uitgangspunt genomen. Hierin wordt de overgang geschetst van het concept van 'absolute oorlog' naar het concept van de reële, door politieke doelstellingen bepaalde oorlog. Vervolgens wordt zijn visie op de politiek meer inhoudelijk bepaald en dit vooral door het bijebrengen van elementen uit zijn achtste boek. Tenslotte zullen achtereenvolgens zijn opvattingen worden nagegaan over de binnen- en buitenlandse politiek en dit in hun onderlinge verhouding.

De interpretatiesleutel : de overgang van de absolute naar de reële oorlog.

Zoals gezegd biedt boek I,1 de interpretatiesleutel om het geheel van 'Vom Kriege' te lezen. Hierin werkt Clausewitz de overgang uit van een absoluut naar een reëel concept van oorlog.

Op het eerste gezicht is zijn gedachtengang eenvoudig.

Om de verschillende elementen van het oorlogvoeren in hun innerlijke samenhang te begrijpen, wil hij eerst inzicht verwerven in de oorlog als totaliteit, als « Ganze », en wel als een totaliteit *sui generis* die volkomen

(9) Het beste overzicht van de discussie over de redactiegeschiedenis kan gevonden worden bij E. KESSEL, « Zur Genesis der modernen Kriegslehre », in *Wehrwissenschaftliche Rundschau*, III, 1953, nr. 9, blz. 405-423. Zie ook: P. PARET in « The Genesis of our War », in M. HOWARD, P. PARET, *op. cit.*, blz. 3-25, die de herwerkingen van na 1827 teveel onderschat.

Wij sluiten veeleer aan bij diegenen die de latere herwerking decisief achten voor de interpretatie van het geheel. Wij lieten ons vooral inspireren door de magistrale analyse van R. ARON in het reeds geciteerde werk.

(10) Als tekst gebruikten we de kritische uitgave van W. HAHLWEG. De verwijzingen in Romeinse cijfers wijzen op de acht boeken in « Vom Kriege », de verwijzingen in gewone cijfers op de hoofdstukken en de cijfers tussen haakjes op de bladzijde uit Hahlweg's editie van 1980. Voor het hier geciteerde fragment: *Nachricht* (181).

op zichzelf wordt beschouwd, ontdaan van alle elementen die niet tot zijn natuur *à l'état pur* behoren (§ 1-6).

Maar een aantal fundamentele overwegingen dwingen hem de oorspronkelijke definitie te herzien. Via een methode van modificatie wordt de oorlog ingekaderd in een grotere en meer reële totaliteit, met name : de nationale en internationale politiek. In de overgang van de abstracte naar de concrete bepaling ligt het scharnierpunt van dit kapittel (§ 7-28) (11).

Het vertrekpunt van Clausewitz is een bepaling van de 'natuur' van de oorlog als een op zichzelf staande totaliteit, waarin abstractie wordt gemaakt van tijd, ruimte, frictie, contingentie, doelen en oorzaken, wat hem toelaat om de naakte waarheid van het oorlogvoeren ten volle tot uitdrukking te brengen. In zijn meest wezenlijke vorm is de oorlog immers een « *gewelddaad* teneinde de tegenstander te dwingen onze wil te doen » (12). De metafoor die Clausewitz hier gebruikt is : het duel, de tweekamp. Daarvan is het doel de tegenstander op de knieën te krijgen (« *Niederzuwerfen* ») zodat hij niet meer in staat is om weerstand te bieden. Het middel daartoe is het geweld. Deze nadruk op het geweld is zeer belangrijk. Clausewitz wil hiermee reageren op benaderingen die minder wezenlijke aspecten centraal stellen, zoals dit het geval was bij von Bülow die de oorlog reduceerde tot een spel van geometrische figuren. Niet het maneuver maar het brute geweld is de kern van de zaak (13).

Volgens de metafoor van het duel is de oorlog een zuivere of/of situatie : ofwel wint men, ofwel verliest men; maar er is geen tussenweg (14). Een eventuele beperkte oorlog of een 'deterrence' is in dit absoluut concept ondenkbaar.

De eerste definitie brengt hem op het spoor van de meest wezenlijke dynamiek van de oorlog : de tendens om naar een *uiterste* aanwending van geweld te gaan omwille van de drie onvermijdelijke wisselwerkingen tussen de strijdende partijen.

De eerste wordt algemeen omschreven : er zijn geen grenzen aan het geweld omdat er een wisselwerking ontstaat waarbij de ene partij aan de andere haar wet oplegt (15). De tweede wisselwerking wordt beschouwd vanuit het doel, nl. de vijand weerloos maken : « zolang ik mijn tegenstander niet op de knieën heb gekregen, moet ik er beducht voor zijn dat hij mij op de knieën krijgt; ik ben dus niet meer mijn eigen meester,

(11) Cfr. E. WEIL, « Guerre et Politique selon Clausewitz », in *Revue Française de sciences politiques*, 5, 1955, blz. 296 en R. ARON, *op. cit.*, I, blz. 108-148.

(12) I, 1, § 2 (191).

(13) P. PARET, *The Genesis of « On War »*, blz. 21.

(14) I, 1, § 2 (191).

(15) I, 1, § 3 (192-194).

maar hij schrijft mij de wet voor zoals ik het hem doe » (16). Tenslotte betreft de derde wisselwerking de kracht van de voorhanden middelen en de sterkte van de wilskracht. De ene partij moet zijn inspanningen afmeten aan het weerstandsvermogen van de ander (17).

In abstracto (« dem Begriff nach ») ontstaat aldus een escalatie tot het uiterste, die nooit tot stilstand komt, tenzij één van de partijen volledig verslagen is. Op *zichzelf* gezien heeft de oorlog dus *geen enkel* matigend principe. Dit is een zeer radicale bepaling van het oorlogsgebeuren en op het eerste gezicht zou men hier de indruk krijgen dat Clausewitz de totale oorlog predikt.

Dat is echter niet het geval. De term 'totale oorlog' gebruikt hij niet eens; die eer komt Ludendorff toe. Hij wil enkel aantonen dat, wanneer men de oorlog op zichzelf beschouwt, los van tijd en ruimte en los van de politieke besluitvorming, er een dynamiek werkzaam is die hem een absoluut karkater doet aannemen. Het gaat hier dus om een begrip van wat de oorlog zou zijn als totaliteit op zich. Hij geeft hier zeker geen richtlijnen om in *elke* oorlog over te gaan tot een uiterste aanwending van geweld. De absolute is slechts een *noodzakelijk* kenmerk van de oorlog voor zover hij *puur abstract* wordt beschouwd. Een reële oorlog is daarentegen *nooit noodzakelijk* absoluut, ook al *kan* hij in bepaalde gevallen de idee van een absolute oorlog sterk benaderen (18). Of dit gebeurt en de mate waarin dit gebeurt, is volgens Clausewitz afhankelijk van de politieke doelen die op het spel staan. Zijn ze gering dan kan het gebeuren dat de strijd beperkt blijft tot een eenvoudige 'bewaffnete Beobachtung', maar als ze mateloos worden kan de oorlog quasi-absoluut worden en voor een dergelijke vorm van oorlogvoeren staat de Napoleontische periode volgens hem model: « sedert Bonaparte heeft de oorlog (...) aldus een heel andere natuur aangenomen, of veeleer, heeft hij zijn ware natuur, zijn absolute volkomenheid, ten zeerste benaderd » (19). Maar voorlopig moet de inbreng van het politieke element terzijde worden gelaten. Het werd hier maar even ter sprake gebracht als parenthesis om duidelijk te maken dat de naar uitersten escalerende wisselwerking in de reële oorlog niet noodzakelijk is.

Als conclusie betreffende de absolute oorlog kan gesteld worden dat de oorlog in zijn abstracte wezenskern een gewelddadig duel is, dat een naar uitersten escalerende wisselwerking impliceert en slechts eindigt wanneer

(16) I, 1, § 4 (194-195).

(17) I, 1, § 5 (196).

(18) Cfr. R. ARON, *op. cit.*, I, blz. 109-117.

(19) VIII, 3 B (972).

één van beide partijen verslagen is. In abstracto is de natuur van de oorlog absoluut gewelddadig (20).

Maar Clausewitz blijft niet staan bij zijn absoluut concept. Van zodra hij dit heeft uitgewerkt begint hij aan te tonen dat een oorlog in *werkelijkheid* nooit helemaal kan beantwoorden aan zijn abstracte definitie (§ 6). De realiteit dwingt hem immers om zijn essentialistische visie te herzien. Hij voltrekt deze overgang in vier stappen : eerst bespreekt hij een aantal algemene modificaties, waarvan hij het politieke element het belangrijkste acht (§ 6-11), vervolgens behandelt hij de paradox van de stilstand, waarbij hij het probleem van de verhouding tussen aanval en verdediging ter sprake brengt (§ 12-22), daarna keert hij terug naar zijn hoofdthema : de politiek (§ 22-27), om tenslotte zijn reële, zogenaamd 'trinitaire' definitie te formuleren (§ 28) (21).

Het is merkwaardig dat Clausewitz met heel veel nadruk zijn eerste definitie afwijst als irreëel, nadat hij ze toch met nadruk had geponeerd. Zijn uitdrukkingen liegen er niet om. Vanaf nu beschouwt hij zijn concept van de absolute oorlog als een « Spiel der Vorstellungen », een « logische Träumerei », iets dat alleen een « boekenwet » oplevert (22).

De werkelijkheid stelt zijn eisen : tijd en ruimte doen hun intrede en in de plaats van absolute wetmatigheden komen de wetten van de waarschijnlijkheid (23). Een theorie van de oorlog kan niet langer zekerheden poneren. Zij moet rekening houden met de *fictie*. Met dit nogal belangrijk concept wil hij uitdrukken dat een reële oorlog nooit in overeenstemming is met de idee die men zich op voorhand heeft gevormd : « Friktion ist der einzige Begriff, (...) was den wirklichen Krieg von dem auf dem Papier unterscheidet » (24).

Pas nu, wanneer hij begint te reflecteren over oorlogen in hun werkelijke gestalte, acht hij het moment gekomen om ook de politiek op te nemen in zijn definitie. Deze laattijdige introductie gebeurt niet uit misprijzen voor de politiek, maar omdat zij methodologisch gezien nog niet thuishoorde in zijn absoluut begrip, waar de oorlog omschreven werd als een totaliteit op zich (25). De politiek wordt daarentegen vanaf haar introductie *het* bepalende element bij uitstek van de werkelijke, in tijd en ruimte gesitueerde oorlog. Met nadruk stelt Clausewitz dat de oorlog

(20) Een beknopte samenvatting van zijn eerste definitie geeft Clausewitz zelf in boek VIII, 3 A (956).

(21) Cfr. R. ARON, *op. cit.*, blz. 112-122.

(22) I, 1, § 6 (196).

(23) I, 1, § 10 (199).

(24) I, 7 (262).

(25) R. ARON, *op. cit.*, I, blz. 112.

onder *alle* omstandigheden niet een zelfstandige zaak is, maar een *politiek* instrument (26), hij is een « serieus middel voor een serieus doel » (27) en dat doel domineert het middel : « het politieke oogmerk is het doel (Zweck), de oorlog is het middel en *nooit* kan het middel zonder dat doel gedacht worden (28).

Meer nog, het politieke doel overheerst niet alleen bij de aanvang van de oorlog, maar het blijft ook *gedurende* de tijd dat de oorlog wordt gevoerd, het « eerste en hoogste punt van overweging » (29).

Op deze wijze wordt de beroemde uitspraak, die hij met andere woorden ook in het achtste boek herhaalt, goed verstaanbaar : « Der Krieg ist eine bloße Fortsetzung der Politik mit anderen Mitteln ». De oorlog is zelf een doorvoeren van de politiek met andere middelen, m.a.w. een door en door politieke zaak (30).

Op het eerste gezicht is de politieke inbreng een puur rationele aangelegenheid. Clausewitz spreekt immers van de politiek als « de intelligentie van de gepersonifieerde staat » (31) en noemt beslissingen op regeeringsniveau een « zaak van het zuivere verstand » (32). Maar reeds in boek I blijkt duidelijk dat deze rationaliteit niet eenzijdig mag verstaan worden. Clausewitz ziet haar immers in nauwe samenhang met de irrationele en volitieve factoren die hij eveneens opneemt in zijn 'trinitaire definitie'.

1. Uit zijn tekst blijkt duidelijk dat het politieke element geïsoleerd wordt van de reële context waarin het optreedt : conflicten tussen nationale staten waarbij politieke keuzen medebepaald worden door de gevoelens en de passies van de massa's. Wanneer men sommige uitspraken leest, krijgt men heel sterk de indruk dat de rationaliteit van de politieke motieven pas echt tot een conflictuele krachtontlading aanleiding geeft, wanneer ze gestuwd wordt door de 'blinde natuurdrift' van de massa's (33). Zo kan volgens Clausewitz een gering politiek motief een explosie teweegbrengen wanneer er in een volk ernstige spanningen of vijandige gevoelens aanwezig zijn. De invloed van het volk kan inderdaad zeer groot zijn : « één en hetzelfde politiek doel kan bij twee verschillende volkeren of bij één en hetzelfde volk op verschillende tijdstippen, een totaal verschillende uitwerking hebben » (34). De meest karakteristieke

(26) I, 1, § 27 (212).

(27) I, 1, § 23 (209).

(28) I, 1, § 24 (210).

(29) I, 1, § 23 (209-210).

(30) I, 1, § 24 (210).

(31) I, 1, § 26 (212).

(32) I, 1, § 28 (213).

(33) *Ibid.*

(34) I, 1, § 11 (200).

tekst in dit verband staat in § 25 : « hoe omvattender en sterker de motieven van de oorlog zijn, hoe meer zij het gehele bestaan van volkeren raken, hoe heviger de spanning is die aan de oorlog voorafgaat, des te dichter zal de oorlog zijn abstracte vorm benaderen (...). Hoe zwakker echter de spanningen en motieven zijn, des te minder zal de natuurlijke tendens van het militaire element, nl. het geweld, in het spoor vallen dat de politiek aangeeft. (35) ». Dergelijke uitspraken mag men niet zo interpreteren dat er geen geweld zou gebruikt worden als alles van de politieke rationaliteit alléén zou afhangen en dat in feite de volkspassies het dominerende element zouden zijn. Men moet beide steeds beschouwen in hun samenhang, waarbij het politieke element, althans bij de beschaafde volkeren, steeds domineert (36). Voor Clausewitz komt het aan de intelligentie van vorst en regering toe om te bepalen hoe de oorlog zal zijn.

Het is precies de taak van de politieke intelligentie om de blinde natuurdriften, de spanningen die in het volk aanwezig zijn juist in te schatten, om ze naargelang de omstandigheden aan te wakkeren of te matigen en te vermijden dat de oorlog iets zou worden wat hij krachtens de aard van de verhoudingen waarin hij gesitueerd is niet kan zijn. Wat dat concreet betekent zal verder in de analyse van boek VIII verduidelijkt worden. Hier volstaat het te onthouden dat ook hartstocht, haat en geestdrift vanwege het volk in de politieke intelligentie worden opgenomen.

2. Het volstaat echter niet, alléén met de emoties van de massa's rekening te houden. Ook de specifieke wetmatigheden van het oorlogvoeren zelf moeten in rekening gebracht worden. Het politieke element kan onmogelijk een « despotische wetgever » zijn (37), maar moet « sachgemäs » zijn, het moet zich voegen naar de aard van het middel, naar zijn « objectieve natuur » (38). De oorlog is immers geen enkelvoudig hanteerbaar middel, maar een dynamische, bijna ongrijpbare realiteit, een spel waarin traagheid en toevalligheden optreden en waardoor hij een kwestie van waarschijnlijkheidsberekening wordt. Hier brengt Clausewitz een belangrijk punt ter sprake : aan deze objectieve spelnatuur beantwoordt als tegenpool de *subjectieve natuur* nl. de *zielskracht* waarmee de oorlog wordt gevoerd. In § 21 noemt hij de belangrijkste zielskracht : de moed tegenover het gevaar. Deze kan verschillende uitdrukkingen hebben zoals : wagen, vertrouwen op het geluk, koenheid, vermetelheid (39).

(35) I, 1, § 25 (211).

(36) I, 1, § 23 (209).

(37) *Ibid.* (210).

(38) I, 1, § 20 (207).

(39) I, 1, § 21 (207-208).

In § 22 introduceert hij het belangrijke en meer algemene begrip 'morele krachten', dat hij verder in boek III omschrijft als 'moralische Hauptpotenzen'.

Deze morele krachten zijn in de eerste plaats toepasselijk op het leger. Ze betreffen de talenten van de veldheer, de militaire deugd (bv. de discipline) en de nationale begeestering (40). Maar ze hebben eveneens betrekking op het volk, niet alleen voor zover het moet bijdragen tot de algemene dienstplicht of in tijden van algehele 'Volksbewaffnung' of 'Landsturm' massaal aan de oorlog deelneemt, maar ook voor zover het volk in het algemeen een zeer grote invloed uitoefent door de oorlog met een passende 'Gesinnung' te ondersteunen (41).

In de optiek van Clausewitz zijn de morele krachten niet irrationeel. Dat geldt vooral voor de moed, die naargelang de positie die men inneemt in de militaire hiërarchie meer en meer doordrongen wordt door « geest, verstand en inzicht » (42). De hoogste graad van rationaliteit wordt gevonden bij de veldheer, die als militair *genie* over het vermogen moet beschikken om rationaliteit en stoutmoedigheid samen te brengen in de vastberaden besluitvaardigheid. Een geniale veldheer zal zelfs in de meest duistere omstandigheden een snel en juist inzicht moeten verkrijgen in de situatie — Clausewitz gebruikt hier de term 'coup d'œil' — en vervolgens ook de moed moeten hebben om zijn verantwoordelijkheid op te nemen en naar dit inzicht te handelen. Dat noemt hij 'Entschlossenheit'. Zij komt uit het verstand voort maar is een act van de moed (43), wat hem toelaat te stellen dat « zuiver verstand nog geen moed (is) want we zien dat de knapste lieden vaak besluiteloos zijn » (44). Het is slechts bij een karaktervaste militaire leider dat het authentiek samenspel van verstand en moed mogelijk is (45). Tot zover deze beknopte beschouwing over de morele krachten.

Wanneer men nu de drie besproken elementen : de politieke intelligentie, de militaire moed en de passies van het volk samenneemt, heeft men al de aspecten van de reële definitie van de oorlog die Aron de 'trinitaire definitie' noemt. Ze wordt door Clausewitz uitgewerkt in § 28, het slot van zijn eerste hoofdstuk.

Op het hoogste en integrerende niveau is er de politieke rationaliteit — volgens Clausewitz « een zaak van de regering alleen » — die zich van de oorlog als een middel weet te bedienen; echter niet op een puur instru-

(40) I, 1, § 22 (208) en III, 4 (359-360).

(41) III, 6 (370) en VI, 6 (637).

(42) III, 6 (369) en I, 1, § 22 (209).

(43) I, 3 (234-235).

(44) I, 3 (235).

(45) I, 3 (244-246).

mentele wijze, maar door het richten, beheersen en coördineren van de twee stuwende elementen : de irrationele blinde natuurdrijven zoals het primaire geweld en de passionele krachten die bij het volk leven, en terzelfdertijd ook de morele krachten zoals het talent en de stoutmoedigheid van veldheer, leger en in geval van volksoorlog, het volk, waardoor het spel van toeval en waarschijnlijkheden wordt beheerst. Gesteld in de terminologie van Clausewitz : « De oorlog is dus niet alleen een ware kameleon (...) maar hij is ook in al zijn verschijningsvormen (...) een wonderlijke drievuldigheid, waarin de oorspronkelijke gewelddadigheid van zijn element, de haat en de vijandschap, die te beschouwen zijn als een blinde natuurdrijf, samengaan met het spel der waarschijnlijkheden en van het toeval, dat hem een vrije activiteit van de ziel doet worden, en met de hoedanigheid van ondergeschikt politiek werktuig, waardoor hij een puur verstandelijke aangelegenheid wordt » (46). Het werkelijk begrip van de reële oorlog mag van geen van deze drie elementen abstractie maken. Zo niet wordt een theorie van de oorlog volledig ondergraven : « een theorie die één van deze tendenzen buiten beschouwing zou willen laten of daartussen een willekeurige verhouding zou willen vaststellen, zou ogenblikkelijk dermate in tegenspraak met de werkelijkheid komen, dat ze alleen daardoor al als volledig ondergraven moet worden beschouwd » (47).

Wat Clausewitz met het overkoepelende en dominerende element, nl. de politiek precies bedoelt, wordt in de volgende bladzijden geanalyseerd.

Hoe het politieke doel de oorlog regeert.

In het eerste hoofdstuk van boek I wordt de politiek op definitieve wijze geïntroduceerd als bepalende factor in het oorlogvoeren. Wat de concrete implicaties hiervan zijn had Clausewitz kort voor het redigeren van zijn beslissende tekst reeds uitgewerkt in boek VIII « over het krijgsplan », waarin vooral hoofdstuk VI B een centrale rol speelt (48).

De hoofdstelling van het achtste boek is, dat de doelen die men *in* de oorlog wil bereiken ('Ziele') volledig afhankelijk zijn van de politieke

(46) I, 1, § 28 (212-213).

(47) I, 1, § 28 (213).

(48) Boek VIII, 6 B, speelt in de geschiedenis van het politieke denken een niet onaanzienlijke rol omdat het onder meer een grote invloed uitoefende op het denken van Lenin en aldus op de hele marxistisch-leninistische traditie. Zie o.m. D. BLASIUS, « Carl von Clausewitz und die Hauptdenker des Marxismus. Ein Beitrag zum Problem des Krieges in der marxistischen Lehre », in *Wehrwissenschaftliche Rundschau*, XVI, 1966, 5, blz. 278 e.v. ; W. HAHLWEG, *Lenin und Clausewitz, loc. cit.* ; Zie ook : W.I. LENIN, *Clausewitz' Werk « Vom Kriege »*, Auszüge und Randglossen mit Vorwort und Anmerkungen von O. Braun, Berlijn, 1967.

doelen die men *met* de oorlog wil bereiken ('Zwecke') : « men begint geen oorlog (...) zonder zich af te vragen wat men *met* en wat men *in* de oorlog wil bereiken » (49).

Er is een duidelijke hiërarchische verhouding. Eerst komt het bepalen van het belangrijkste element, het politieke doel : « zonder de politiek is de oorlog een 'Sinn und Zweckloses Ding' » (50).

Vervolgens en rekening houdend met dit doel moet men de strategie bepalen. Zij wordt gedefinieerd als « het gebruik van het gevecht met het oog op het doel van de oorlog » (51). Dat doel is niet zoals men dikwijls ten onrechte denkt, de overwinning — die slechts een middel is tot het doel — maar de vrede.

Tenslotte en ondergeschikt aan de strategie, komen de tactische overwegingen naar voren, nl. het gebruik van de strijdkrachten in het gevecht (52).

De dominante positie van het politieke doel heeft voor gevolg dat daardoor het karakter van de oorlog wordt bepaald. Wordt de politiek iets groots en machtig, dan wordt ook de oorlog zo (53).

Dat betekent echter niet dat men de verschillende krijgshandelingen moet stellen volgens politieke inzichten — dat zou volgens Clausewitz een absurditeit zijn — maar toch wordt heel de oorlog doordrongen van het politieke door de invloed die wordt uitgeoefend op het krijgsplan.

In een nota over 'Vom Kriege' van 10 juli 1827 wordt het doel van de oorlog aldus omschreven : ofwel is het onbeperkt, nl. het op de knieën krijgen van de vijand, hetzij om hem politiek uit te schakelen, hetzij om hem willekeurige vredesvoorwaarden te kunnen opleggen, ofwel is het meer beperkt en bestaat het uit de inname van een gebied dat men hetzij wil behouden, hetzij gebruiken als ruilobject bij onderhandelingen (54). In zijn concrete politieke raadgevingen is Clausewitz, zoals verder in dit artikel nog zal aangetoond worden, veel voorzichtiger en wijst hij elke vorm van agressieve politiek af.

Hier is echter een ander punt van belang : de politieke doelen blijven een dermate grote invloed uitoefenen tijdens de oorlog, dat deze laatste eigenlijk geen totaal nieuwe toestand in het leven roept waarbij het politiek handelen voorlopig op de achtergrond zou verdwijnen. Integendeel, en dit formuleert hij heel scherp : het politieke handelen blijft voortbestaan, zij het met andere middelen : « Wir behaupten dagegen, der Krieg

(49) VIII, 2 (952).

(50) VIII, 6 B (991).

(51) III, 1 (345).

(52) II, 1 (271).

(53) VIII, 6 B (992).

(54) Nachricht (179).

ist nichts als eine Fortsetzung des politischen Verkehrs mit Einmischung anderer Mittel » (55). Het blijft een politiek handelen waarbij men « in plaats van nota's te schrijven, veldslagen levert » (56).

In de optiek van Clausewitz is het ondenkbaar dat men een strategie zou bepalen vanuit een meervoudig standpunt. Er is slechts één standpunt en dat is het politieke. Hij noemt het ronduit een vergissing en zelfs een absurditeit dat men het krijgsplan enkel militair zou beoordelen (57), want een hoofdontwerp dat zonder inzicht in de politieke verhoudingen zou ontworpen worden is tot mislukken gedoemd (58). Er is bij hem dus niet, zoals Rapoport ten onrechte beweert, een omkeerbaarheid van het militaire en het politieke niveau (59). Dat blijkt onder meer uit zijn visie op de relatie tussen veldheer en regering. Een veldheer komt niet tussen in de politieke beslissingen maar moet toch in het kabinet aanwezig zijn om de regering te informeren over de krijgshandelingen. « Opdat een oorlog aan de bedoelingen van de politiek zou beantwoorden en de politiek op een juiste wijze zou rekening houden met de oorlogsmiddelen, is er — waar staatsman en soldaat niet in één persoon verenigd zijn — slechts één goed middel : nl. de opperste veldheer (en hij alleen, zeker geen andere militairen, want dat acht Clausewitz gevaarlijk) tot lid van de regering te maken, opdat zij (de regering) deel zou kunnen nemen aan de hoofdmomenten van zijn handelen (60) ». Merkwwaardigerwijze werd deze tekst vanaf de tweede editie van 'Vom Kriege' en dit tot aan de recente kritische teksteditie van Hahlweg, gewijzigd en zo goed als in zijn tegendeel omgekeerd, wellicht omdat hij de politieke rol van de militairen minimaliseerde (61). Ofschoon de Pruisische en later de Duitse militaire staven graag meer politieke zeggingskracht hadden gehad, was het zeker niet Clausewitz die hen dat toezegde. Hij blijft consequent vasthouden dat de militairen niet de taak hebben om *politieke* beslissingen te nemen (ook tijdens de oorlog niet), terwijl de politiek wel een grote rol in de oorlog wordt toegekend. Hij zegt zelfs expliciet dat een minister van oorlog en een krijgsingenieur of een ervaren soldaat niet de beste ministers zijn (62) en hij staft dit met een historisch voorbeeld : Frank-

(55) VIII, 6 B (990). Vergelijk een gelijkaardige uitspraak in een brief van Clausewitz aan majoor Roeder van 22 december 1827 : « Der Krieg ist nichts als die Fortsetzung der politischen Bestrebungen mit veränderten Mitteln. Diese Ansicht lege ich der ganzen Strategie zugrunde und... » (geciteerd in HAHLOWEG, *op. cit.*, blz. 1235).

(56) VIII, 6 B (998).

(57) VIII, 6 B (994).

(58) VIII, 6 B (995).

(59) Cfr. A. RAPOPORT, *op. cit.*, blz. 24.

(60) VIII, 6 B (995).

(61) Cfr. HAHLOWEG, *op. cit.*, blz. 1237 en blz. 70.

(62) VIII, 6 B (995).

rijk werd in zijn oorlogspolitiek nooit slechter geadviseerd dan onder de gebroeders Belle-Isle of de hertog van Choiseul, ofschoon ze beiden goede soldaten waren ! De politiek ontwerpt dus het kader waarmee de militairen moeten rekening houden en dat zijzelf niet scheppen, noch kunnen wijzigen (63).

Anderzijds is het wel zo dat politici voldoende op de hoogte moeten zijn van het krijgswezen, teneinde geen beslissingen te nemen die in tegenstelling zouden staan met de aard van het oorlogsmiddel. In dit verband weerlegt Clausewitz met klem een in militaire kringen heersend misverstand *als zou de invloed van de politiek op het militaire als zodanig nefast zijn*. Niet de *politieke* invloed op zich is nefast, maar wel de eventuele *verkeerde beslissingen* die politici nemen (64). De politiek heeft slechts een schadelijke invloed wanneer zij niet oordeelt op basis van de natuur der dingen m.a.w. wanneer zij niet 'sachgemäsz' is (zie supra).

Opdat de politieke beslissingen juist zouden zijn moet rekening gehouden worden met alle bestaande verhoudingen. Wat nodig is, is een « Gesamtüberblick aller Verhältnisse » (65) en daarmee bedoelt hij zowel de binnenlandse als de buitenlandse situatie en dit in hun wederzijdse verhouding.

Clausewitz' visie op de binnenlandse politiek.

Een belangrijke vraag is : hoe ziet Clausewitz de nationale politiek en hoe ziet hij deze in verhouding tot de buitenlandse politiek ?

In boek VIII, 6B wordt de nationale politiek gedefinieerd als de vertegenwoordiger van de belangen van de *gebele* maatschappij (67), ook al acht hij het goed mogelijk dat de politiek een 'verkeerde wending' zou nemen of alleen maar particuliere belangen zou dienen of kan prijsgegeven worden aan de ijdelheid der regeerders (68). Hij voegt er echter wel aan toe dat dit niet de eigenlijke opdracht van de politiek kan bepalen.

Dat de staat de belangen van de hele maatschappij vertegenwoordigt impliceert volgens Clausewitz dat hij niet alleen zaakvoerder is van politieke of economische belangen, maar van *alle* belangen, ook de *humanitaire* en van *alles wat het 'filosofisch verstand' ter sprake zou*

(63) E. WEIL, *art. cit.*, blz. 300.

(64) VIII, 6 B (995).

(65) VIII, 6 B (962).

(66) De relatie tussen de binnenlandse en de buitenlandse verhoudingen in het werk van Clausewitz wordt op uitstekende wijze uitgewerkt door E. WEIL, vooral in *art. cit.*, blz. 301.

(67) VIII, 6 B (993).

(68) *Ibid.*

kunnen brengen (69). Zijn denken is dus zeer inclusief. Filosofisch-ethische beschouwingen worden niet afgewezen, maar hij besteedt er zelf geen aandacht aan, behalve terloops in boek VI waar hij i.v.m. de volksoorlog zegt dat het aan de filosofen toekomt om uit te maken of de versterking van het militaire element bij de bevolking überhaupt heilzaam is of niet (ook al is hijzelf ervan overtuigd dat in de *levée en masse* de kracht van het Franse revolutionaire leger lag en dat een algehele betrokkenheid van het volk bij de oorlog de beste waarborg is tegen decadentie) (70).

Het komt volgens hem eveneens aan de filosofen toe om morele vragen over de oorlog in het algemeen te beantwoorden. Maar dit is niet *zijn* bekommernis. Hij wil alleen nadenken over de consequenties van politieke beleidsopties voor het militaire handelen.

Naast de genoemde facetten van de binnenlandse politiek is vooral één opmerking van centraal belang : de identiteit van de binnenlandse politiek wordt bepaald in oppositie tot die van de andere staten. Het politiek gezag, de regering, wordt immers gedefinieerd als de zaakwaarnemer van de nationale belangen « *gegen* anderen Staten » (71).

Daarmee benadert hij de visie van Hegel, volgens dewelke de identiteit van de staat als individuele werkelijkheid bepaald wordt door het onderscheid met andere staten : « de staat is een individu en individualiteit impliceert negatie » (72). In een brief aan Gneisenau drukt Clausewitz dit op zijn wijze uit : « de belangrijkste idee die dient als fundament van de collectiviteit van de staat is deze van de verdediging *tegen* een buitenlandse vijand » (73).

Maar er is meer dan alleen maar tegenstelling. Er is ook de beïnvloeding van de binnenlandse politiek door buitenlandse gebeurtenissen. Belangrijke maatschappelijke verschuivingen in landen waarmee men in relatie staat,

(69) *Ibid.*

(70) VI, 26 (800).

(71) VIII, 6 B (993) : « denn die Politik ist ja nichts an sich sondern ein blosser Sachwalter aller dieser Interessen *gegen* andere Staten ».

(72) G.W.F. HEGEL, *Rechtsfilosofie*, addendum bij § 324, geciteerd in S. AVINERI, *Hegel's Theory of the Modern State*, Cambridge, 1972, blz. 201. Cfr. Ad PEPPERZAK, « Hegel over oorlog en vrede », in *Tijdschrift voor Diplomatie*, juli 1981, blz. 683.

Een poging tot vergelijking van Hegels oorlogsleer met die van Clausewitz kan men vinden bij : B. ROTHE, A. TURPE, « Das Wesen des Krieges bei Hegel und Clausewitz », in *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, XXV, 1977, 11, blz. 1331 e.v.

Over de eventuele Hegeliaanse inspratie bij Clausewitz, zie : A. TURPE, « Carl von Clausewitz' Verhältnis zur Philosophie seiner Zeit », in *Militärwesen*, V, 1979, blz. 529 e.v.

(73) Geciteerd in R. ARON, *op. cit.*, I, blz. 443. Het betreft een brief van 9 september 1824. Een pittig citaat uit dezelfde brief werpt ook een verrassend licht op zijn houding tegenover de administratie die hij geenszins in zijn hart droeg : « ik ben nooit een vijand geweest van de wereld van de burgerlijke administratie, maar ik stel vast dat ik het word, want deze mensen zijn dusdanige Filisteters — een mengeling van ijdelheid, pretentie en middelmatigheid — dat men er wanhopig van wordt ».

dwingen omwille van de eigen veiligheid tot gelijkaardige verschuivingen in het eigen land. Clausewitz denkt hier uiteraard vooral aan Frankrijk. De revolutionaire en Napoleontische oorlogen waren voor hem het *fait fondamental* (74).

Het belangrijkste hierbij is, dat de *grandeur* van de gebeurtenissen volgens hem niet primair van militaire aard, maar van politieke aard is : « de enorme gevolgen van de Franse revolutie naar buiten toe, zijn duidelijk veel minder te zoeken in nieuwe middelen en ideeën van oorlogvoering, dan in de geheel veranderde *staats- en bestuurskunde, in het karakter van de regering en in de toestand van het volk* (...) (75) ».

« Enkel wanneer de politiek zich verhief tot een juiste appreciatie van de in Frankrijk ontwaakte krachten en van de nieuwere verhoudingen die in de politiek van Europa ontstonden, kon zij het resultaat voorzien dat daaruit zou ontstaan voor de grote lineamenten van de oorlog » (76). Het feitelijk echec van de andere staten wijt hij volledig aan een compleet verkeerde inschatting van de in Frankrijk ontwaakte krachten die hij beschouwde als politieke fenomenen. Vooral de democratisering van de oorlog krijgt zijn aandacht : « Der Krieg war dem Volke wiedergegeben (77) ». « Met de deelname van het volk aan de oorlog, wierp zich in plaats van een kabinet en een leger, het hele volk met zijn natuurlijk gewicht in de weegschaal » (78).

Vanaf nu is de krijgsmacht iets dat op de hele « Volkskracht » berust; de oorlog is « Volkssache » geworden (79). En hier volgt een merkwaardige uitspraak : het is niet alleen uit verdedigingswil of patriottisme dat in sommige landen — en hij noemt hier met name : Spanje, Oostenrijk, Pruisen en Rusland — het volkselement naar voor treedt, maar omwille van de nieuwe « verhoudingen die de Franse revolutie *in het hart zelf* van deze landen gebracht had » (80). Mag hieruit geconcludeerd worden dat Clausewitz de democratische gedachte van de Franse revolutie ook voor de Pruisische politiek heeft onderschreven ?

Volgens E. Weil is dat inderdaad het geval. Clausewitz zou ervan overtuigd geweest zijn dat de nieuwe toestand vereiste dat er een fundamentele eenheid zou ontstaan tussen de regering en het volk, een eenheid die volgens hem slechts mogelijk is « door een transformatie van de onder-

(74) R. ARON, *op. cit.*, I, blz. 440.

(75) VIII, 6 B (997).

(76) VIII, 6 B (997).

(77) *Über das Leben und den Charakter von Scharnhorst*, geciteerd in W. HAHLEWEG, *op. cit.*, blz. 1233, noot 364.

(78) VIII, 3 B (971).

(79) *Ibid.*

(80) VIII, 3 B (972).

daan in burger » (81). Maar of dit het besluit wettigt dat Clausewitz een democraat was, is een ander zaak.

Hij heeft ooit wel een tekst geschreven waarin hij zich terloops gunstig uitspreekt over het Engelse parlementair systeem, maar in 'Vom Kriege' toont hij uitermate weinig belangstelling voor democratische instellingen. Aron beweert zelfs dat hij het parlementair systeem mispreest omdat het volgens hem geen echte participatie van het volk garandeerde (82). In 'Vom Kriege' wordt de echte vrijheid gegarandeerd door het vermogen om weerstand te bieden tegen een machtige vijand en daarom achtte Clausewitz, gezien de gewijzigde politieke omstandigheden in Frankrijk een volledige betrokkenheid van de bevolking bij de nationale defensie noodzakelijk. Een dergelijke opvatting was in het Pruisen van na 1815, waar het restauratiedenken hoogtij vierde, al meer dan voldoende om als verkapte Jacobijnse ideologie te worden gebrandmerkt.

Het best wordt zijn visie samengevat met de woorden van Paret : « if the French Revolution had proved anything, it was that states wishing to preserve their independence must become more efficient in tapping the energies of their populations » (83). In 'Vom Kriege' gaat zijn aandacht dan ook haast exclusief naar de militaire aspecten van de massale volksdeelname, wat vooral ter sprake komt in het VIe boek, waar hij stelt dat de « Landwehr » (landsverdediging) een « vrijwillige medewerking » impliceert « van de gehele volksmassa met haar lichamelijke krachten, haar rijkdom en haar gezindheid ». Op dit belangrijke begrip alsook op het meer specifieke begrip van de « Volkskrieg », dat veeleer wijst op een verdediging d.m.v. wat men heden ten dage een guerillaoorlog noemt, kan wegens de beperkte opzet van dit artikel niet verder ingegaan worden (84).

Wel moet hier nog even vermeld worden dat in de optiek van Clausewitz niet enkel het volk nodig is voor een efficiënte oorlogvoering, maar de oorlog ook nodig is voor een krachtdadig volk. In feite hanteert hij hier een cirkelredenering : « Nu bestaat er in onze tijd nauwelijks een ander middel om de geest van het volk in die zin op te voeden dan juist de oorlog, en wel een oorlog die met stoutmoedigheid wordt gevoerd. Alleen daardoor kan deze weekheid des gemoeds, deze hang naar behaaglijkheid worden tegengegaan, welke een volk dat een periode van stijgende welvaart en verhoogde bedrijvigheid doormaakt, doet afglijden. Alleen wanneer volkskarakter en oorlogsgewenning elkaar in voortdurende wissel-

(81) E. WEIL, *art. cit.*, blz. 311.

(82) R. ARON, *op. cit.*, I, blz. 442.

(83) P. PARET, *The Genesis of « On War »*, blz. 9.

(84) Cfr. VI, 6 (636-637).

werking wederzijds dragen, kan een volk hopen een stevige positie in de politieke wereld in te nemen (85). »

In grote lijnen denkt hij dus hetzelfde als Hegel, voor wie de oorlog de gelegenheid bij uitstek was om de particuliere belangen van de burgerlijke maatschappij te overstijgen en op te gaan in de algemeenheid van de staat. Voor hem was de oorlog even noodzakelijk voor de geestelijke gezondheid van het volk als de winden voor de zuiverheid van het zeewater (86).

In feite heeft de nadruk op het volkskarakter van de oorlog bij Clausewitz meer te maken met de XIX^e eeuwse romantiek van de natie-staat, dan met een democratische overtuiging.

Clausewitz' opvattingen over de internationale betrekkingen.

Ofschoon reeds gesteld werd dat de nationale identiteit wordt bepaald tegenover die van andere staten, werd tot dusver nog geen aandacht besteed aan zijn visie op de verhoudingen tussen de Europese staten. Over de « Staatenrepubliek des heutigen Europa » heeft hij nochtans ernstig, d.w.z. zich verheffend « over de anekdote heen » op een volgens hem wijsgerig-realistische wijze nagedacht. Doordringend tot het fundament der heersende verhoudingen wilde hij zowel de « algemeenheid der gevallen uitdrukken » als de « zaken zien zoals ze zijn » (87).

Volgens hem is er op het Europese toneel geen « systematisch geregeld machts- en belangenevenwicht » in de zin van een onwrikbaar status-quo (88), maar een dynamische samenhang waarin zich een *tendens* naar evenwicht manifesteert en waarin de staats- en volksbelangen op verschillende veranderlijke wijzen elkaar doorkruisen (89) : « door al deze knooppunten wordt duidelijk een meer of minder grote samenhang van het geheel gevormd en deze samenhang moet bij iedere verandering ten dele overstegen worden. Op deze wijze moet het geheel der verhoudingen van alle staten tot elkaar, eerder de totaliteit (das Ganze) formeel in stand hou-

(85) III, 6 (370).

(86) S. AVINERI, *op. cit.*, blz. 196-199.

(87) VI, 6 (638).

(88) *Ibid.* ; cfr. R. ARON, *op. cit.*, blz. 173.

(89) Over het Europees evenwicht heeft Clausewitz zich reeds vóór 1806 uitgelaten en dan sprak hij wel over een systeem : « Das politische Gleichgewichtssystem zeigt sich immer erst, wenn das Gleichgewicht selbst in Gefahr ist, verloren zu gehen. Denn solange die natürliche Schwere der Staaten ohne irgend eine sichtbare Tendenz, ohne eine moralische Anstrengung hinreichend ist, die ganze Machine in Ruhe, d.h. ohne gewaltige Oszillation, also alles auf seinem Flecke zu erhalten, solange ist von keinem Gleichgewichtssystem die Rede ; es besteht das Gleichgewicht von selbst » (geciteerd in W. HAHLEWEG, *op. cit.*, blz. 1218, noot 214).

den, dan daarin veranderingen teweeg brengen, m.a.w. in het algemeen is deze tendens aanwezig » (90).

Met deze nogal cryptische omschrijving poneert hij zowel de stabiliteit van het geheel der machtsverhoudingen als de mogelijkheid van verandering zonder dat daarbij de fundamentele tendens verdwijnt.

Zijn begrip van evenwichtstendens maakt Clausewitz echter niet blind voor het feit dat bepaalde staten zich zozeer op de voorgrond kunnen dringen dat zij « Gebieter des Ganzen » worden en hier denkt hij ongetwijfeld aan het Napoleontische Frankrijk. Als een dergelijke uitzonderlijke situatie zich voordoet is dit een gevolg van het feit dat de werkzaamheid van het geheel op een bepaald ogenblik niet groot genoeg was. Maar van zodra het evenwicht van het geheel daadwerkelijk verbroken is, zal spontaan op deze verandering gereageerd worden en de tendens naar evenwicht hersteld worden (91).

Clausewitz sluit bovendien niet uit dat binnen de tendens naar evenwicht bepaalde kleinere entiteiten kunnen verdwijnen en door andere naties overweldigd worden. Als concreet voorbeeld noemt hij Polen, waarover hij uitspraken doet die meer te maken hebben met Pruisische *a priori's* dan met wat hij wijsgerige diepgang noemt. Hij acht immers het bestaan van Polen in de totaliteit van de Europese staten niet duldbaar, omdat het maar een « Tartarenstaat » zou zijn met een « liederlijk staatsleven », een land dat puur toevallig in midden-Europa ligt en feitelijk al lang geen staat meer was. Indien de evenwichtstendens er niet voor gezorgd had Polen te verdelen, was het volgens Clausewitz toch een provincie van Rusland geworden. Zijn verdwijnen heeft het dynamisch evenwicht helemaal niet aangetast (92).

De theorie van de evenwichtstendens werpt ook een licht op de vraag of Clausewitz al dan niet een voorstander was van een *defensieve politiek*.

In het VIe boek van ' Vom Kriege ', dat specifiek de verdediging behandelt, opteert Clausewitz duidelijk voor een *politiek-defensieve* houding, vooral dan in hoofdstuk 6 waar hij spreekt over de zoëven besproken tendens naar Europees evenwicht. Hier laat hij een klaarblijkelijke afkeer merken voor oorlogen die dit evenwicht verstoren. De tekst vraagt opnieuw om interpretatie. Letterlijk staat er : « Deze verandering (nl. diegene die in de tendens naar evenwicht kan plaatsvinden zonder dat het geheel wordt aangetast) kan echter, wanneer we de natuur van de zaak beschouwen, enkel een beperkt aantal individuele staten raken en nooit de meerderheid der staten, en zo is het dan zeker dat deze staten hun behoud

(90) VI, 6 (639).

(91) *Ibid.*

(92) VI, 6 (641-642).

steeds door de gezamenlijke belangen van alle staten vertegenwoordigd en verzekerd weten en is het eveneens zeker dat elke individuele staat die niet in een gespannen relatie staat tot het geheel, bij zijn verdediging meer belangen aan zijn zijde vindt dan hij er tegen zich zal vinden » (93). Rekening houdend met de context wil Clausewitz hier het volgende zeggen : een staat die zijn machtsaanspraken alsmaar uitbreidt en meerdere staten onder de voet wil lopen, verstoort de tendens naar globaal evenwicht grondig. Maar precies dat keert zich spontaan in zijn eigen nadeel, omdat de bedreigde staten steeds hulp zullen krijgen van de andere staten omdat zij er alle belang bij hebben dat één enkele staat niet het overwicht haalt. Allen keren zij zich tegen de opdringerige staat en zo herstellen zij a.h.w. automatisch het Europees evenwicht.

Het zijn niet de kleine conflicten die het geheel verstoren, maar een inhalegerige agressieve politiek (94). Een dergelijke politiek acht Clausewitz zeer onwijs en antiproduktief, niet op grond van idealistische overwegingen, maar omdat dit een wezenlijke dynamiek is van de realiteit zelf : « Wer über diese Betrachtungen wie über utopische Träume lacht, der tut es auf Kosten der philosophischen Wahrheit ! » (95).

Clausewitz is dus geenszins, zoals men dikwijls ten onrechte heeft gedacht, een voorstander van de toepassing van zijn idee van de absolute oorlog als 'Leitmotiv' voor de internationale politiek. Integendeel, het 'ware begrip' van de internationale politieke realiteit dwingt hem tot het uitsluitend goedkeuren van beperkte niet-agressieve oorlogen en tot het voorstaan van een *verdedigings-politiek* tegenover mogelijke agressieve staten. Grootse avonturen zoals die van Napoleon wijst hij op grond van de dynamiek van de Europese evenwichtstendens beslist van de hand. Maar hij weet goed dat een dergelijk « ziekteverschijnsel » zich toch steeds kan voordoen en daarom waarschuwt hij dat een staat altijd klaar moet zijn voor een politieke verdedigingsoorlog. Voor hem is de oorlog in de eerste plaats een valabel politiek instrument ter verdediging van de nationale staat (96).

Deze interpretatie wordt versterkt door zijn pleidooi voor *proportionaliteit* : « Daar de oorlog geen act van blinde passie is, maar het politiek doel de belangrijkste factor is, moet de waarde die aan het doel wordt toegekend de grootheid van de opofferingen bepalen waarmee men die waarde wil kopen (...). Van zodra de krachtinspanning zo groot wordt, dat de waarde van het politieke doel er niet meer tegen opweegt (letter-

(93) VI, 6 (640).

(94) Cfr. R. ARON, *op. cit.*, I, blz. 276 ; E. WEIL, *art. cit.*, blz. 304.

(95) VI, 6 (640).

(96) E. WEIL, *art. cit.*, blz. 314.

lijk : ihm nicht mehr das Gleichgewicht halten kann) dan moet deze (krachtinspanning) opgeheven worden en de vrede daarvan het gevolg zijn (97) ». Wanneer nu de verdediging van de natie het belangrijkste politieke doel is, moet de krachtinspanning gebeuren voor zover de verdediging dat vereist — wat voor een groot deel medebepaald wordt door de kracht waarmee men door de vijand wordt bedreigd — maar mag men zich niet wagen aan avonturen die verder reiken dan het gestelde doel. Eens men zijn defensief politiek doel heeft bereikt moet men niet meer proberen om de tegenstander op zijn beurt te gaan onderwerpen, want dat zou een offensieve politiek impliceren.

Kenner van Clausewitz zullen wellicht tegen deze interpretatie opwerpen dat in boek VI van 'Vom Kriege' herhaaldelijk wordt geponeerd dat het tot de natuur van de verdediging behoort dat zij steeds omslaat in een aanval omwille van de wederverging. Zo stelt hij « dasz jeder Verteidigung die Idee einer Wiedervergeltung zum Grunde liegen muss » (98). En elders : « zelfs wanneer het doel van de oorlog het pure behoud van de status-quo is, dan is een zuiver afweren van de aanval toch iets dat het begrip van de oorlog tegenspreekt, omdat oorlogvoering onbetwistbaar geen lijdelijk verzet is (99). Wie hieruit wil concluderen dat de hier gepresenteerde interpretatie in de richting van een defensieve politiek onjuist is, maakt wellicht een denkfout. De laatstvermelde teksten hebben immers alleen te maken met het niveau van het puur begripsmatig, abstract denken over de natuur van de verdediging, volgens de lijn van zijn eerste oorlogsdefinitie, en niet met zijn begrip van de concrete door politieke doelstellingen bepaalde oorlog. Hij voegt immers onmiddellijk aan de voorgaande teksten toe dat het van de concrete omstandigheden afhangt of de overwinning verder gaat dat het object waarop de verdediging zich richt (100).

In boek VIII is hij in dit opzicht nog duidelijker : « zo is echter niet iedere verdediging in overeenstemming met het *begrip* (hier bedoelt hij het abstracte begrip) dat wij daarvan gegeven hebben » (101). Wat de consequenties hiervan zijn, blijkt uit het vervolg, waar hij een onderscheid maakt tussen een negatieve en een positieve vorm van eenzelfde politiek-defensieve houding :

Het eerste geval, nl *de strategische passiviteit*, omvat enkel het afweren van de vijand en het zo lang mogelijk intact en in bezit houden van het eigen land. Dit is een optie voor die gevallen waarin men onvoldoende

(97) I, 2 (217).

(98) VI, 8 (649).

(99) VI, 5 (633).

(100) VI, 8 (649).

(101) VIII, 8 (1004).

macht heeft om vrijwillig voor deze vorm van verdediging te kiezen — men wordt ertoe gedwongen — en bij het vredesverdrag eisen te gaan stellen. Als men in dit opzet slaagt is de enige winst dat de tegenstander het land voor een tijdje met rust laat, maar duurzame vrede is dan niet verzekerd. In deze optie kunnen wel kleinere *tactische* offensieven gebeuren (102).

In het tweede geval is het doel *positief* : niet alleen de vijand afweren (zelfbehoud) maar daadwerkelijk de vijand uitputten en verslaan zodat hij voor lange tijd niet meer in staat is aan te vallen. In dit geval is men krachtig en slagvaardig genoeg om terug te stoten. Men verdedigt zich hier niet uit pure noodzaak, maar omdat men zelf voor de verdediging gekozen heeft als krachtigste middel om het gevaar te bezweren. Als voorbeeld citeert Clausewitz hier de terugtocht van de Russen tot diep in het eigen land in 1812.

Dit was geen strategie van angstvallig afwachten, maar het nemen van initiatief. ' *Entscheiden* ' is hier het centrale woord. Hoe groter de beslissingskracht, hoe groter de winst (103).

Met dit laatste wordt dus duidelijk dat een reële, *politieke* verdediging niet alleen mogelijk is door een passieve en afwachtende strategie, niet alleen een passief ondergaan is, maar als men sterk genoeg is, evenzeer een *actieve* aangelegenheid kan zijn, m.a.w. een politieke defensieoorlog kan ook gevoerd worden met een strategie waarbij men zelf het initiatief neemt, zonder dat deze daarom politiek-offensief wordt.

Tegen deze opvatting zou men opnieuw teksten kunnen inbrengen die op het tegendeel schijnen te wijzen.

Dat geldt in de eerste plaats voor een tekst uit boek VI waar Clausewitz een merkwaardige parallel trekt.

Eenzijds zegt hij over de verdediging in abstracto dat ze « volgens onze wijze van voorstellen niet anders (is) dan de sterkere vorm van de strijd. Het *behoud* (Erhaltung) van de eigen strijdkrachten, de *vernietiging* van de vijandelijke, in één woord, de overwinning, is het doel van onze strijd » (104). Onmiddellijk voegt hij hier aan toe : « aber er (de overwinning) ist feilich nicht der letzste *Zweck*. » En dat ultieme doel, waarvoor hij hier de term gebruikt die doorgaans het politieke doel uitdrukt, wordt dan omschreven als « het *behoud* van de eigen staat én (let op de parallel) het *op de knieën krijgen* (letterlijk : Niederwerfung) van de vijandelijke *staat* », wat hij in één woord uitdrukt als « de

(102) *Ibid.*

(103) VIII, 8 (1005).

(104) VI, 27 (807-808).

beoogde vrede, omdat daarin het conflict wordt bijgelegd en in een gemeenschappelijk resultaat eindigt (105) ».

Een te vlugge interpretatie van deze parallel zou opnieuw tot het besluit kunnen leiden dat Clausewitz hier zijn politiek-defensieve houding opgeeft door verdediging en vernietiging van de vijandelijk staat op één en dezelfde noemer te plaatsen. Een grondige lezing dwingt echter bij het politiek-defensieve standpunt te blijven.

Wat verder spreekt hij immers over het in bezit nemen van het vijandelijk territorium, maar dat is geen doel op zich. Het is maar een intermediair en voorlopig doel dat hij volledig in functie stelt van het uitschakelen van wat voor hem de belangrijkste machtsfactor is van de staat : het leger. Pas wanneer dit leger overwonnen is en weerloos gemaakt — en hiervoor gebruikt hij zijn abstracte uitdrukkingen « niedergeworfen » en « zu fernem Widerstande unfähig gemacht » (106), — m.a.w. wanneer de tegenstander niet meer over het vermogen beschikt om de veiligheid van het land te bedreigen, kan het uiteindelijke doel van de oorlog bereikt worden : de *vrede*.

Dit laatste moet men goed begrijpen. Vrede is in de optiek van Clausewitz een begrip dat in zijn abstracte definitie geen gradaties toelaat (107) en dat werkelijk voor lange tijd het einde betekent van de oorlogstoestand : « met de vrede moet het doel van de oorlog worden beschouwd als bereikt en de zaak van de oorlog als beëindigd » (108).

Alles bij elkaar genomen gaat het in boek VI hoofdstuk 7 hoogstwaarschijnlijk om het uitwerken van zijn puur begripsmatige oorlogslogica.

Het betreft hier een zuivere of/of situatie : winnen of verliezen, zonder tussenwegen. Hier is geen plaats voor het overwegen van meer beperkte doelen die meer in overeenstemming zouden zijn met de eigen wetmatigheden van de politieke realiteit. Aldus doet hij hier geen uitspraak over de reële oorlog. En zelfs indien hij hier toch de realiteit op het oog zou hebben, mag niet vergeten worden dat het eigenlijke doel waarom het hier gaat, het *behoud* van de eigen staat is. Het daarbij horend onschadelijk maken van de vijandelijke strijdkrachten is a.h.w. een noodzakelijk postulaat vanuit zijn abstracte en absolute idee van vrede. In zijn optiek kan de vrede maar duurzaam zijn als de bedreigende macht van de tegenstander helemaal opgeheven is. Dit denken in abstracte termen doet geen afbreuk aan zijn realistische politieke opties waarin hij zich een voorstander toont van een defensieve houding. Van offensieve *politieke* doelen is bij Clausewitz geen sprake.

(105) *Ibid.* (808).

(106) *Ibid.*

(107) VIII, 6 A (988).

(108) I, 2 (215).

Besluit.

Clausewitz is één der zeldzame figuren uit de geschiedenis die krijgswetenschap en politieke wijsbegeerte met elkaar wist te verbinden. Hij was een bewonderaar van Machiavelli en evenals hem gefascineerd door de oorlog als politiek machtsinstrument.

Zoals zijn tijdgenoot Hegel beschouwde hij bovendien de nationale staat als het nec plus ultra van de internationale politiek.

Deskundigen beweren dat hij in talrijke opzichten ook werd beïnvloed door de filosofie van Kant (109), maar hier moet onmiddellijk aan toegevoegd worden dat hij diens « Zum Ewigen Frieden » ofwel niet gelezen heeft, ofwel niet gewaardeerd. In tegenstelling tot Kant stelt hij immers het door Rousseau scherp geformuleerde model van de internationale statenanarchie en de onvermijdelijkheid van de oorlog niet ter discussie (110). De mogelijkheid dat staten hun onderlinge rechteloze toestand zouden opheffen door toe te treden tot één of andere vorm van volkenbond, of geschillen zouden bijleggen op basis van internationaal erkende rechtsregels, ontgaat hem volledig.

Het « nooit meer oorlog » dat Kant in de teleologie van de geschiedenis op lange termijn ziet werkelijkheid worden (111) en zijn quasi-categori-sche vredesimperatief die dwingt tot oorlogsbeperkende maatregelen, bleven voor Clausewitz dode letter. Hij had alleen oog voor wat hij beschouwde als de reële machtsverhoudingen en maakte het « si vis pacem para bellum » tot zijn uitgangspunt (112).

Oorlog was voor hem het *fait primitif* dat diep in de maatschappelijke natuur van de mens geworteld is en waarop staatslieden ten allen tijde moeten voorbereid zijn. Niet om een agressieve politiek na te streven integendeel, want hij pleitte met nadruk voor een defensieve houding. Maar de Napoleontische ervaring had hem geleerd dat machtige staten steeds in de verleiding kunnen komen om een expansieve politiek te voeren en de nationale soevereiniteit van andere staten militair te bedreigen. Deze nationale identiteit beschouwde hij als een noodzakelijke voor-

(109) De invloed van Kant op Clausewitz gebeurde naar alle waarschijnlijkheid via diens leerling KIESEWETTER met zijn *Grundrissz einer allgemeinen Logik nach Kantischen Grundsätzen*, 3 delen, Berlijn, 1796-1802. Zie in dit verband W. WAGNER, *Die Preussischen Reformer und die zeitgenössische Philosophie*, Keulen, 1956, blz. 142 e.v. : Clausewitz und Kant.

(110) Cfr. K.N. WALZ, *Man, the State and War. A Theoretical Analysis*, New York, 1954, blz. 159-186.

(111) Zijn teleologische visie op de geschiedenis werkt Kant niet uit in « Zum Ewigen Frieden » maar in zijn essay : « *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in Weltbürgerlicher Absicht* ».

(112) Cfr. John E. TASHJEAN, « *Plous Arms : Clausewitz and the Right of War* », in *Military Affairs*, april 1980, blz. 82 e.v.

waarde tot vrijheid en daarom wilde hij haar met alle middelen verdedigen. Daarbij hadden de gewijzigde politieke omstandigheden na de Franse Revolutie hem bewust gemaakt van het feit dat een nationale verdediging slechts mogelijk was indien men niet alleen kon rekenen op wapens en een goed gedrild leger, maar ook op de materiële en morele inzet van het ganse volk. Een volk zonder wil tot weerbaarheid was in zijn ogen tot politiek onvermogen gedoemd. Vandaar zijn pleidooi voor een volksleger, waarvan hij echter de relativiteit inzag in het licht van eventuele latere maatschappelijke verschuivingen (113).

Het realisme waarmee hij de ontwikkelingen van zijn tijd beschouwde, dwong hem op een bepaald ogenblik om niet te blijven staan bij de absolute logica van zijn abstract concept, maar rekening te houden met de weerbaarheid van de werkelijke oorlog en daarom ook met de politiek als instantie bij uitstek om de steeds wijzigende verhoudingen te beoordelen en in functie daarvan de juiste beslissingen te nemen. Het is de politieke intelligentie die na een « Gesamtüberblick aller Verhältnisse » de doelen van de oorlog bepaalt en meteen ook de maat waarmee het geweld wordt ontketend. Wat puur begripsmatig een noodzaak is, wordt in de politieke context slechts één van de mogelijkheden. Wanneer de politieke doelen mateloos zijn en dus ook de inzet van militaire middelen, kan het geweld dimensies aannemen die in grote mate overeenkomen met wat abstract gedacht zou moeten gebeuren indien de oorlog een op zichzelf staande totaliteit was. Een tomeloze politiek kan zover gaan dat de absolute oorlog bij benadering werkelijkheid wordt. Maar zover hoeft het niet te komen en komt het ook de facto meestal niet, want naargelang de omstandigheden en de politieke inschatting ervan, kan de reële oorlog ook een beperkte gestalte aannemen en zelfs stilvallen tot een pure 'bewaffnete Beobachtung'.

Meteen wordt ook duidelijk dat hij alle verantwoordelijkheid voor de fundamentele keuzen volledig bij het politieke gezag legt. Dit moet ervoor zorgen dat de oorlog niet iets wordt wat hij krachtens de aard van de verhoudingen waarin hij gesitueerd is niet zou mogen of kunnen zijn. Een dergelijk standpunt impliceert een duidelijke rangorde: het primaat komt toe aan de politiek, het militaire is eraan ondergeschikt. De militairen moeten steeds, ook tijdens de oorlog, de politieke logica volgen, ook al heeft de oorlog zijn eigen grammatica waarmee de politici moeten rekening houden opdat hun beleid 'Sachgemäß' zou zijn. Maar de politieke en de militaire orde zijn onomkeerbaar. Het zou volgens Clausewitz zelfs een absurditeit zijn dat militaire overwegingen de politieke besluitvorming zouden bepalen. In een tijd als de onze, waarin de besluitvor-

mingsprocessen inzake bewapening ondoorzichtig zijn geworden en de logica van de wapentechnologie vaak de politieke beslissingen gaat bepalen (114), klinkt zijn opvatting als een waarschuwing (115).

Clausewitz heeft het militaire denken verruimd door er de politieke dimensie aan toe te voegen, maar over de waarde van de politieke doelen heeft hij zich niet uitgesproken. Men kan dit betreuren, maar dan mag men niet vergeten dat hij ethische oordelen wel degelijk verantwoord achtte, zij het dat hij ze overgelaten heeft aan de wijsgeren. Op hen rust dus een grote verantwoordelijkheid. Door dit standpunt heeft hij, zo zou men kunnen zeggen, aan Kant toch nog de passende eer bewezen.

Summary: The concepts of war and politics in the philosophy of Carl von Clausewitz.

Clausewitz is not as some misinterpretations suggest a philosopher of total war. An analysis of his hermeneutical key presented in the first chapter of the first book of 'On War' makes it clear that there is a crucial distinction between his pure abstract concept of war — the notion of absolute war — and his theory of real war, where the irrationality of violence and the force of the military will, are subjected to political rationality. According to Clausewitz politicians carry the ultimate responsibility in determining the ends of war, and this can only be done after a thorough appraisal of national and international realities.

(114) Cfr. Peter J. MOODY, « Clausewitz and the Fading Dialectic of War », in *World Politics*, XXXI, 1979, nr. 3, blz. 425 : « Autonomous technology shapes the way we live, and in particular the way we fight wars. As the constraints on warfare become increasingly technical, warfare ceases to be an instrument of politics. In the face of total war, politics itself becomes subordinate to the constraints imposed by war, or at best a means of coping with the fact of the possibility of total destruction. »

(115) Een Clausewitziaans standpunt kan men i.v.m. de Rogers-strategie vinden bij B. OLDEWURTEL, « Eine Lanze für den Rogers Plan », in *Aktuelle Friedensforschung*. Beiträge aus dem Institut für Friedensforschung und Sicherheitspolitik an der Universität Hamburg, XVII, 1983, blz. 38 : « Häufig wird die auf die rein militärischen Aspekte 'alternativer Strategievorschläge' reduzierte Betrachtung der Inhalte zum qualitativen Bewertungsmasstab gemacht. Dabei werden nicht selten der Gesamtgehalt der Aussage und ihre Zuordnung zu bereits bestehenden Konzepten und schliesslich — damit verbunden — ihre politische Zielsetzung vernachlässigt. Dies gilt auch für den sogenannten Rogers-Plan. Gerade ist hier zu beobachten, dass der überwiegende Teil der öffentlichen Reproduktionen der Rogersaussagen die politischen Aspekte des Planes unterschlägt. Die zumeist selektive Reduzierung der inhaltlichen Wiedergabe des Rogersplanes auf rein militärische Gesichtspunkte hat ein breites Spektrum von Missdeutungen erzeugt (...). Die Fehlinterpretationen und Vorwürfe lassen es geboten erscheinen, den Rogers-Plan in seiner Gesamtheit, d.h. mit seinen politischen und militärischen Elementen sowie deren Zielsetzungen darzulegen, um zur Versachlichung der Diskussion beizutragen. »

One of the consequences of his position is that the military and political levels are not, as A. Rapoport suggests, interchangeable but in a subordinate position. Military leaders should always follow the logic of politics, politicians however should not neglect the grammar of war. Despite some texts that might suggest the contrary, Clausewitz held a clear option for a defensive policy. Value judgments are left to philosophers.

